

Інша річ, що представники місцевої державної влади, які не відразу засвоїли більшовицьку парадигму ставлення до церкви, її подвійний стандарт (декларації свобод і практику диктату) тривалий час будували місцеве державно-церковне життя так, як їм підказувала власна логіка здорового глузду, релігійна психологія, в якій були глибоко вкорінені традиції християнського гуманізму.

Джерела та література

1. В.И. Ленин об атеизме, религии и церкви / Общ. ред. А.Ф. Окулова. – М., 1980.
2. Державний архів Запорізької області.
3. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Декабрь 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов: В 3 т. – К., 1957. – Т. 3.
4. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981.
5. Под знаменем Великого Октября. Документы и материалы. – Мелитополь, 1957.
6. За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917-1920 гг. – Запорожье, 1957.
7. Кин Д. Деникинщина. – Л., 1929.
8. Известия Александровского Комитета КП(б)У и уездного военно-революционного комитета. – 1920. – 13 июля.
9. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914-1939 рр. / Під. ред. Турченка Ф.Г.: Підручник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи. – Запоріжжя, 2001.

SUMMARY

On the base of the original archive sources the unknown pages of the history of the relations between the Orthodox Church and the Soviet State in Zaporozhzhya region are shown. The author studies the character of these relations under the influence of the Ukrainian revolution from the moment of the first establishment of the Soviet power – in the beginning of 1918 till the time of its formal consolidation at the beginning of 1920. The dependence of these relations on the ideological arrangements of the Bolshevik's party, the general political course of the government, the military-political situation and the traditional religiosity of the population are also under consideration here.

Г.В. Лаерик

ЗАКОНОДАВЧЕ ОБМЕЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКВИ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-Х РОКІВ

У 2000 р. архієрейським Собором Руської Православної церкви та архієрейським Собором Української Православної церкви було прийнято “Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви” [1]. Це стало ще одним підтвердженням життєздатності найбільшої релігійної організації на пострадянському просторі – Російської православної церкви, яка покладалася на державне сприяння її соціальному служінню. Як відомо, ще 1991 р. Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації” останні були наділені цивільною і трудовою правосуб’єктністю, визнані юридичними особами. Між тим пристосування адміністративного й економічного механізму функціонування церкви і релігійних організацій до конкретної ситуації, яку історично переживаємо в Україні [2], потребує з’ясування різних аспектів їх багатовікової господарської діяльності, в тому числі і протягом десятиріч виживання в атеїстичній державі.

Завдання даної публікації – схарактеризувати цивільно-правове забезпечення економічної діяльності РПЦ в Україні 1920-х років. Така характеристика, на нашу думку, сприяла б кращому усвідомленню характеру і тенденцій розвитку релігійних інституцій в обстановці, коли задекларовані законодавцем ідеї їхньої діяльності відображали позиції радянського політичного режиму, що формувався як командно-адміністративний.

Радянська влада з перших років свого існування, дбаючи про “справедливий” устрій держави та економіки, про професійну і життєву реалізованість кожної людини, відстоювала

ідею про необхідність витіснення церкви з усіх сфер життєдіяльності суспільства. Не відмовилася вона від цього і з переходом країни до непу.

Найближчим завданням радянської влади, чи точніше Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР, Всеукраїнський з'їзд діячів юстиції (19-23 січня 1922 р.) визнавав “проведення всієї технічної роботи по відокремленню церкви від держави”, остаточне відібрання на місцях усіх капіталів, що були у церкви, усіх земель, усіх джерел нетрудового прибутку, готелів тощо, “врегулювання питання з величезним церковним і монастирським майном”, а далі – знищення всіх залишків релігії, тобто того вчення, яке змушує пролетаріат “змиритися, бути покірним, яке змушує жертвувати всім заради того, щоб дозволити себе експлуатувати” [3.-С.118,120].

Особливо “твердо і непохитно” звучала на з'їзді відповідь завідувача Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР на заяви від представників православного середовища до ВУЦВКа, Наркомату внутрішніх справ УСРР, Наркомату юстиції УСРР про те, що вони не зобов'язані в умовах нової економічної політики, коли всі мають право володіти нерухомою власністю, укладати договори про передачу їм храмів і богослужбового майна в безкоштовне користування. “<...>Нова економічна політика є одним із способів звільнення пролетаріату від експлуатації, є підхід до тієї ж самої мети, тільки більш тривалий. – говорив І.К. Сухоплюєв. Ніяких прав юридичної особи релігійним громадам Радянська влада не дасть, ніколи не дозволить їм володіти нерухомою власністю. <...> Іншої відповіді від Радянської влади ніхто не отримає” [3.-С.122].

Завідувач Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР був рішуче налаштований на завершення справи укладення договорів з церковними і релігійними громадами. “Повинні ж ми, – зауважував він, – коли-небудь покласти край цій маніловщині, цьому заграванню з православною церквою. Ми чекали два роки. Договори ще не скрізь укладені. Тепер ми даємо місячний термін. Якщо протягом цього терміну договір не буде укладено, церква закривається” [3.-С.122]. Завідуючим губернськими відділами юстиції він надалі радив твердо говорити: “Ми <...> ніяких привілеїв нікому не даємо і не будемо надавати будинки для церковних служителів у безкоштовне користування. НЕП до того і зводиться, щоб брати за все гроші. Тобі потрібне приміщення – плати за нього визначену плату; ремонт відбувається за твій рахунок” [3.-С.123].

Такий підхід виявився досить успішним з точки зору реалізації намірів радянської влади щодо позбавлення релігійних організацій та їхніх об'єднань тієї ваги, яку вони, керовані церковною ієрархією, мали раніше. Цьому сприяло те, що через весь комплекс спеціальних постанов, які приймалися у 1922 та наступних роках у галузі регулювання релігійних відносин, вдалося провести положення ст. 10, 12 декрету РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” і ст. 11 аналогічного декрету УСРР та ст. 2 постанови Раднаркому УСРР від 3 серпня 1920 р. про прирівнювання релігійних об'єднань до приватних організацій, але з позбавленням перших права юридичної особи.

При цьому доводилося відмовляти в кредиті довіри тим науковцям, чиї погляди на “основні типи концепцій природи і реальності юридичної особи і колективних спільнот як таких” мали не тільки теоретичне, але й практичне значення [4], і виступати із всілякими обґрунтуваннями існування та розвитку наведеного положення як “приватного випадку загальної політико-правової тенденції”, підтримуваної в цьому питанні радянською владою.

Теоретики радянського права, зокрема українські правники, як справедливо зазначав відомий російсько-американський соціолог П.О. Сорокін, не залишалися осторонь аналізу проблеми “сутності і реальності поняття юридичної особи”, що викликала в юристів “надзвичайні труднощі і розгубленість” [5.-С.410-411]. Їм, на думку вченого, необхідно було встановити, “що таке юридична особа – справжня реальність транссуб'єктивного соціального світу, яка відрізнялася від реальності індивідів, що являють собою цю юридичну особу, або це лише фікція, яка не наділена жодною транссуб'єктивною реальністю поза тою, яку мають її члени, але яку із практичних міркувань штучно трактують так, ніби вона була б такою ж реальністю, як і окрема особа” [5.-С.411]

Зауважимо, що під “простим і чітким” поняттям юридичної особи правники 20-х років розуміли “будь-який суб'єкт, що складається із однієї або більше осіб, який закон розглядає як

щось єдине і наділяє зазвичай правом спадкоємного наслідування і правом виступати як одна особа” [5.-С.411]. Проте укладачі Цивільного Кодексу РСФРР, затвердженого ВЦВК 31 жовтня 1922 р., та Цивільного Кодексу УСРР, запровадженого ВУЦВК 16 грудня 1922 р. в дію з 1 лютого 1923 р., “надаючи приватним особам та їх об’єднанням певну свободу діяльності і особистої ініціативи і наділяючи їх “комплексом майнових прав”, мали на увазі не задоволення приватних інтересів окремих осіб, а виключно розвиток продуктивних сил країни, як основи для підняття народного добробуту і зміцнення економічного і політичного становища Республіки трудящих” [6.-С.36].

На фоні гостроти релігійного питання такий підхід до встановлення цивільної правоздатності громадян, який за потреби міг легко застосовуватися і до юридичних осіб, виключав можливість поширення прав юридичних осіб на релігійні об’єднання. Згідно зі ст. 13 Кримінального кодексу УСРР юридичні особи, якими визнавалися об’єднання осіб, установи або організації, “могли як такі набувати права по майну, вступати в зобов’язання, позивати і відповідати на суді”, що з політичних міркувань категорично заборонялося релігійним об’єднанням. Промовистим доказом цього може слугувати те, що П. Стучка, достатньо гостро критикуючи вирішення питання про юридичну особу у Цивільному кодексі зразка 1923 р. та пропонуючи під час вироблення підвалин загальносоюзного цивільного права, “рахуватися з конкретними обставинами і фактичними “юридичними особами”, застерігав, що на цей випадок “з п р и в о д у ц е р к в и т а її у с т а н о в і с н у є п о л і т и ч н а з а б о р о н а: в о н и п р а в а м и ю р и д и ч н и х о с і б н е к о р и с т у ю т ь с я і в и к л ю ч е н н я з ц ь о г о н е м а є.” [7.-С.28].

Повну ясність у розуміння цієї формули вносили вже інструкції Наркомату юстиції і Наркомату внутрішніх справ РСФРР з питань, пов’язаних з реалізацією декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви від 19 червня 1923 р. [8.-С.9-23], супроводжуючі і доповнюючі її циркуляри, пояснення. Їхні укладачі “подбали” як про позбавлення релігійних об’єднань організаційно-правової єдності у формі юридичної особи, так і про позбавлення цих об’єднань здатності надавати постановам формально-правового примусу стосовно своїх членів чи сторонніх осіб, тобто публічно-правових функцій [9.-С.58,64,86,128,268; 10.-С.86-87,92-93].

До позбавлених права привласнювати судові, каральні і податкові функції церковних і релігійних громад, керівники справою відокремлення церкви від держави поспішали застосовувати витяги з газет і журналів, приміром, “Безбожник”, з вимогами про сплату різноманітних зборів, зокрема, на посилення антирелігійної пропаганди. Це оподаткування було досить високим і швидше нагадувало контрибуцію за виконання релігійних обрядів у тому чи іншому храмі. У листопаді 1923 р. від колишнього червоноармійця Андрія Жюбова, котрий вирішив вести “ще й другу, вже на місцях, боротьбу з церквою і релігією”, із Вінницького округу на ім’я голови ВУЦВК Г. Петровського надійшов лист. У ньому йшлося про те, як у містечку Браїлові Жмеринського району керівництво місцевого комунального господарства в особі завідуючого Ананьєва шляхом накладення з перервою в кілька днів податку в сумі 800 млн крб., 60 млрд крб., далі 105 млрд крб., з одночасною реквізицією приміщень, знищує жіночий монастир, побудований у 1448 р. графом Потоцьким.

А. Жюбов звертав увагу Г. Петровського на те, що декілька селян уже виступили на захист монастиря: “<...> Прошу, не думайте, що якийсь контрреволюціонер пише Вам, або ж хтось із монастиря. Ви матимете рацію, називаючи мене своїм ворогом за це, але розберіться з сутністю, – писав він на закінчення свого листа. – Ви інше скажіть: а якщо я дивлюсь на це не як на захист монастиря, а як на захист держави...” [11.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1772.-Арк.85,87].

Вражало А. Жюбова, як і його земляків, що боротьба з церквою і релігією на місцях спрямована на їх повне знищення. “Уогоспи, які звичайно не в силах самі закрити церкви, монастирі і тому подібне, накладають великі податки на них, так, щоб за другим або за третім податком якого село (або монастир і тому подібне) самі не могли виконати його, або для виплати таких податків всякому віруючому потрібно останню сорочку із себе продати, а не виплатив податок, знай, що двері будуть зачинені і печатка накладена”, – попередньо повідомлялося у листі. Його автор запевняв: “всякий віруючий селянин або ж інший віруючий

прекрасно знає, що податок податком і не його радянська влада потребує, а того, щоб церкву знищити” [11.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1772.-Арк.85-86]. Такий підхід до церкви він вважав “диким і нерозсудливим”. “<...> Ми повинні рахуватися з тим, що у нас є ще повних 86 % віруючих і вони ж служать фундаментом Радянської влади, на них <...> надія і опора <...> Радянської влади на місцях” [11.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1772.-Арк.85-86], – наголошував червоноармієць А. Жюбов.

Під градом подібних звинувачень і застережень республіканські органи радянської влади визнавали ряд “вимог” про збори і податки, накладені на церковні та релігійні громади за користування культовим майном такими, що “носять характер ворожої демонстрації”. Але разом з тим вони вдавалися до поступового законодавчого закріплення цієї практики, щоправда, з огляду на низку відповідних союзних обіжників. Так, згідно з циркулярами Наркомату юстиції СРСР від 3 вересня 1923 р. і 19 січня 1924 р. у містах і міських поселеннях на території УСРР із церковних і релігійних громад, окрім збору за страхування молитовного приміщення (причому обов’язковому страхуванню підлягали не тільки молитовні будинки, а й культові предмети, що знаходилися в них), почали стягувати щорічний місцевий збір із споруд у розмірі 1,4% від вартості молитовної будівлі. Орендна плата за земельні ділянки всередині церковної огорожі в містах і міських поселеннях мала вноситися з урахуванням ставок, встановлених жителями того чи іншого населеного пункту для приватновласницьких присадибних земель, як того вимагав циркуляр Наркомату юстиції СРСР від 15 вересня 1923 р. [11.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2006.-Арк.6-7].

Саме в цей час у радянській Україні відбувалася зміна попередньо досягнутої унормованості порядку реєстрації релігійних громад, яка на перший погляд, відображала ступінь “місцевої” відмінності законодавства поруч з намаганнями уніфікації. Однак насправді вона була не більш як димовою завісою, за якою керівники практичної роботи з реєстрації релігійних громад в Україні здійснювали стару орієнтацію на обмеження прав не лише фактично, але й юридично існуючих церковних і релігійних громад, але цього разу вже через використання наявної у законодавчій практиці УСРР тенденції до єдиної форми релігійного об’єднання – релігійної громади.

Вивчивши питання про встановлені законодавством РСФРР форми релігійних об’єднань, в адміністративному відділі Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР знайшли “незаперечні” докази того, що розмежування понять “група” і “громада” значно полегшує “церковним об’єднанням їхню легалізацію”. Найменш привабливою для керівників владних структур видавалася ситуація (нехай і передбачена ст. 15 декрета Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”), коли релігійна група формувалася лише для укладення договору на молитовне приміщення, а фактично ним користувалися (чи не користувалися) всі місцеві жителі. Релігійна група при цьому не була самостійною, вона являла собою лише визначене релігійною громадою утворення для підписання договору на користування молитовним приміщенням та відповідальності за його виконання [12.-Ф.5.-Оп.2.-Спр.193.-Арк.6-7].

Звертаючи увагу на те, що така своєрідна “подвійність” стримувала справу легалізації церковних і релігійних громад та викликала неоднозначне ставлення “з боку цивільної влади” до керівників практичного відокремлення церкви від держави в республіці, в адміністративному відділі Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР “турбувалися” про законодавче оформлення “практичної унітарності форми релігійних об’єднань” [12.-Ф.5.-Оп.2.-Спр.193.-Арк.6-7].

Спочатку “цілком таємно” у своєму циркулярі за № 3 від 8 лютого 1924 р., надісланому за підписом тимчасово виконуючого обов’язки наркома внутрішніх справ Буздалина “всім губернським Відділам Управління (по Ліквідкому)” висловлювалося невдоволення тим, що “на місцях віруючим різних релігійних вірувань, котрі не можуть через малочисельність отримати в користування приміщення культу, не дозволяється влаштування молитовних зібрань на приватних квартирах у кількості, меншій ніж 50 чоловік, хоча б і з попереднім кожного разу дозволом з боку місцевої влади”. При цьому такого роду заборони, якщо вони “не викликалися умовами даного моменту і конкретною небезпекою подібних зібрань в конрреволюційному

відношенні або у відношенні громадської безпеки з точки зору технічної (правил про громадське приміщення і т.п.), загальнопобутової в значенні порушення інтересів інших громадян”, визнавалися незаконними і такими, які суперечили декрету про відокремлення церкви від держави та ст. 13 Конституції” [13.-Ф.Р-1915.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.7]. Але вже 28 лютого цього року в “таємному” роз’ясненні Наркомату внутрішніх справ з приводу цитованого циркуляру, яким, по суті, групам віруючих у кількості менш 50-и чоловік дозволялося влаштування молитовних зібрань у приватних будинках, указувалося на те, що цей дозвіл стосувався тільки тих місцевостей, де віруючих одного й того ж культу не налічувалося 50 чоловік для того, щоб звичайним порядком (через реєстрацію статуту та укладення договору) “отримати право на відправлення культу”. Щодо тих осіб, які сприяли влаштуванню зібрань віруючих без врахування цієї умови, могли порушуватися “судові розслідування” [13.-Ф.Р-1915.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.10].

Нарешті 16 квітня 1924 р. з’явилася постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про доповнення ст. 7 Постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. “Про порядок реєстрації товариств і спілок, які не мають на меті добувати зиск, і про порядок нагляду за ними”, згідно з якою в Україні, на відміну від РСФРР, де існувало два види релігійних об’єднань – релігійні товариства (громади) (не менше 50 осіб) і групи віруючих (не менше 20 осіб) [9.-С.128-132], діяли лише релігійні громади [12.-Ф.8.-Оп.2.-Спр.395.-Арк.4,26]. Заяви засновників релігійних громад про реєстрацію їхнього статуту в Україні завіряли нотаріально, печатки, штампи та бланки, що вказували на попереднє офіційне становище духовних осіб та релігійних громад, тут у них відбиралися, чого не передбачало російське законодавство.

За відсутності достатньої кількості віруючих для передачі їм церкви українським законодавством дозволялося “об’єднуватися в районному масштабі й утворювати районні релігійні товариства з правом проведення молитовних зібрань у кожному населеному пункті, об’єднаному даною громадою”. Щодо найменш численних релігійних об’єднань, котрі і “в районному масштабі” не налічували потрібної кількості членів, діяв окремий циркуляр Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР від 7 квітня 1924 р., що надавав право таким релігійним об’єднанням влаштовувати “молитовні зібрання в приватних будинках, заздалегідь попередивши місцеву владу про час і місце їх проведення” [12.-Ф.5.-Оп.2.-Спр.193.-Арк.8].

Тож поширена в Україні практика, за якою діяльність релігійних громад регламентувалася як статутом, який визначав права і обов’язки всіх членів громади, так і договором на користування культовим майном, укладеним з групою віруючих, котрі теж належали до цієї самої громади (“п’ятдесятки”), тепер поступово отримувала законодавче забезпечення. Аргументи на користь досягнення у такий спосіб “практичної унітарності форми релігійних об’єднань” були викладені в циркулярі Наркомату внутрішніх справ УСРР “Про неприпустимість переведення до життя змін у користуванні молитовними будинками до одержання на те санкції НКВС” від 12 квітня 1927 р. У цьому документі йшлося про “реєстрацію статутів релігійних течій до складання з 50-ою умови на користування молитовним будинком” як на порушення директив Наркомату внутрішніх справ. Таку реєстрацію, за словами укладачів циркуляру, “пристосовувалося тільки до лояльних релігійних течій, що викликало незадоволення віруючих нелояльних релігійних угруповань і давало їм привід говорити про буцімто неоднакове ставлення радвлади до релігійних течій”. Окрім того, позитивних наслідків така “передчасна реєстрація” не давала, бо зареєстрована громада, не маючи в своєму користуванні молитовного будинку, фактично не могла “відкрити” своєї діяльності.

Відтак Наркомат внутрішніх справ УСРР настійно пропонував “у жодному разі не реєструвати статуту усіх релігійних культів та угруповань, не складаючи наперед з 50-ми умови на користування молитовними будинками” [12.-Ф.5.-Оп.2.-Спр.193.-Арк.8].

Станом на 1 січня 1925 р. в Україні налічувалося 10 856 релігійних громад, члени яких виключно з богослужбовою метою користувалися культовими будівлями (церквами, костелами, кірхами, синагогами, кенасами, мечетями). Віросповідний склад таких релігійних громад дозволяють відтворити матеріали доповіді про релігійний фронт в Україні, підготовленої на замовлення ЦК КП(б)У (табл. 1) [14.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2006.Арк.83].

Усі зареєстровані тоді 12 208 релігійних громад, включаючи і сектантські, налічували 7 063 154 члени, що у співвідношенні із загальною кількістю дорослого (старшого 18 років) населення України – 17 465 040 осіб (цю цифру отримували з огляду на те, що за даними ЦСУ, станом на 1923 рік усього населення в Україні було 28 388 000 осіб, із яких 42% – дітей (до 18 років) становило 40,4%. Вважалося, що інші 56,6% дорослого населення України членами релігійних громад не виступали, хоча частина з них не втрачала зв'язку з церквою, зазвичай не беручи якоїсь активної участі в її житті [11.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2006.-Арк.83зв.].

Таблиця 1.

Релігійний фронт в Україні (матеріали до доповіді)

Склад релігійного руху	Громад	Членів
I. Церковний рух		
1. Православні		
а) обновленці	1 497	921 880
б) старослов'яни	6 453	4 819 627
в) автокефалісти (липківці)	989	680 278
г) автокефалісти (БОПУПАЦ)	49	45.015
2. Старообрядці		
а) поповці	72	29 103
б) безпоповці	29	3 908
3. Римо-католики	317	116 324
4. Лютерани	192	38 431
5. Іудеї	1 242	443 333
6. Вірмено-григоріани	8	658
7. Караїми	5	312
8. Магометани	3	219
Усього	(10 856)	(6 899 090)
II. Сектантський рух		
Сектанти	1 349	164 064
У цілому	12 208	7 063 154

Аналізуючи численні повідомлення з місць, адміністративний відділ Наркомату внутрішніх справ УСРР зазначав, що на 1 січня 1925 р. із загальної кількості релігійних громад (10 856) на частку православних припадало 8988, що складало 83,1% , а на 1 липня цього року серед усіх 11018 релігійних громад православних було 9165, тобто 83,3% [15.-Ф.Р-845.-Оп.2.-Спр.411.-Арк.16-17]. Збільшення кількості православних громад протягом січня-червня 1925 р., за його даними, пояснювалося, з одного боку, уточненням обліку цих громад, з другого, – виникненням “в результаті розколів” нових громад, яким молитовні будівлі віддавалися у спільне користування. Наприклад, у Черкаському окрузі у цей період у спільному користуванні православних громад перебувало 47 церков, що свідчило про появу тут 47 релігійних “порівняно недавнього походження” [15.-Ф.Р-845.-Оп.2.-Спр.411.-Арк.17].

Тим часом представники владних структур, відповідальні за ведення антирелігійної пропаганди в республіці, побіжно торкаючись питання “розколів серед віруючих”, доводили, що поширення релігійного руху безпосередньо залежить від “наявних в українській дійсності специфічних умов”. На їхній погляд, через те, що у період з 1917 до кінця 1920 рр. Україна являла собою арену “запеклої” громадянської війни, “безпосереднє проведення в життя основних заходів радянської влади з релігійного питання (відокремлення церкви від держави і школи від церкви)” тут, у порівнянні з РСФРР, запізнилося і фактично розпочалося тільки з 1920 р., тобто тоді, коли інша частина країни в основному впоралася з ним.

Тому після завершення громадянської війни, починаючи з 1921 р., “основні заходи Радянської влади з релігійного питання” не були ще “засвоєні” населенням, а навички і форми, способи боротьби з релігією “епохи громадянської війни і воєнного комунізму”, коли “доводилося інколи безпосередньо боротися з контрреволюційними попами”, залишалися ще досить сильними. В результаті, як і слід було очікувати, в Україні виникло чимало “конфліктів між населенням і суспільно-державними організаціями на релігійному ґрунті”, які поряд з іншими причинами і викликали “спалах” релігійного руху 1922-1924 років у південно-західній частині України [16.-С.39].

“Питання і труднощі” національної політики сприяли “загостренню” релігійного руху й ускладнювали антирелігійну пропаганду. “Церква на Україні впродовж тривалого часу була опорою національного руху і проти Москви, і проти Польщі. Петлюрівщина та УАПЦ, яка виникла на її руїнах, пробували відродити традиції Запорізької Січі у боротьбі за віру” [16.-С.40], – повідомляли керівники антирелігійної пропаганди в республіці. Вони вважали за необхідне констатувати, “що в тих місцях, де національна ворожнеча, національні питання стояли гостро, – західна і південно-західна частина України, – там у найбільш загострених формах виявлявся антирелігійний рух” [16.-С.40].

“Саму строкатість та різноманітність” релігійних течій в Україні її керівники вбачали насамперед у “кількісно сильному та якісно різнобарвному, активному, стрімко зростаючому сектантстві”. Але особливо непокоїла більшовицьку владу “різко виражена класова диференціація українського села”, яка сприяла більш чіткому і швидкому оформленню релігійного руху як “руху саме суспільно-політичного, як єдиної легальної можливості для вияву антирадянської роботи ворожих елементів” [16.-С.40].

У пошуках формальних підстав для призупинення цього процесу владні структури, наприклад, удавалися до підрахунків витрат сільськогосподарського населення України на релігійні потреби. Обліком таких витрат за 1924/25 господарський рік за рішенням Наркомату внутрішніх справ УСРР займалося економічне управління Наркомату торгівлі УСРР. Встановлена ним орієнтовна сума витрачених цього року населенням України на релігійні потреби коштів, як зазначалося в окремій відомості, надісланій до Наркомату внутрішніх справ УСРР з позначкою “таємно”, становила близько 13 858 тис. крб. (табл. 2 [17.-Ф.5.-Оп.2.-Спр.190.-Арк.62]). Сюди ввійшли “витрати на утримання духовенства, церков, церковних півчих і взагалі всі витрати на релігійні потреби”.

Таблиця 2.

Відомість про витрати сільськогосподарського населення України на релігійні потреби у 1924/25 господарському році

№	Губернія	Сума (у карбованцях)
1	Волинська	1 380 000
2	Донецька	564 000
3	Катеринославська	1 500 000
4	Київська	2 718 000
5	Одеська	1 630 000
6	Подільська	2 458 000
7	Полтавська	1 540 000
8	Харківська	940 000
9	Чернігівська	1 128 000
Усього		13 858 000

До подібних підрахунків з метою “розкриття шкідливої ролі попа не тільки в масштабі контрреволюції, але й в дрібницях побуту, в економічних жертвах, які приносить населення на утримання церков, духовенства”, з 1925 р. долучилася республіканська “Спілка войовничих безвірників”, що вміщувала їхні результати у пропагандистській літературі, зокрема в газеті і журналі “Безбожник”. Причому останнім доводилося, за словами керівників антирелігійної пропаганди, “бити у дві мішені – і в попа, і в релігію” [18.-С.8]. “Постає питання – з чого почати? Безсумнівно, з попа – це легше, – писали вони. – Підриваючи авторитет попа, ми змусимо слухати нас самих” [18.-С.8].

Жертвами подібних амбіцій влади, підкріплених низкою правообмежень, як-от: позбавлення політичних прав, “скорочення службової правоздатності” тощо – ставали служителі культу, особливо православного. Відомо, що станом на 1 січня 1925 р. в Україні було обліковано (без виокремлення релігійних течій та угруповань) 5 213 служителів культу у 8 178 православних церквах (табл. 3) [19.-Ф.5.-Оп.2.-Спр.190.-Арк.52].

Таблиця 3.

Відомість про кількість православних церков і молитовних будинків і число служителів культу, котрі перебували на службі у релігійних громад і тих, які відмовилися від неї в Україні на 1 січня 1925 р.

№	Губернія	Кількість молитовних будівель		Кількість служителів культу	
		Існуючих	Зачинених	Тих, що перебували на службі у релігійних громад	Тих, які відмовилися від служби в церкві
1	Волинська	724	–	1 534	227
2	Донецька	282	5(6)	–	–
3	Катеринославська	790	–	–	–
4	Київська	1.694	79	2 825	101
5	Одеська	830	42	1 059	13
6	Подільська	1.475	27	–	–
7	Полтавська	1.150	5	–	3
8	Харківська	500	4	795	9
9	Чернігівська	733	12	–	–
Усього в Україні		8 178	245	5.213	394

Загалом служителями культу вважалися особи, котрі брали безпосередню участь у виконанні релігійних обов’язків, незалежно від того, чи мали вони якусь духовну посвяту (єпископ, священик, диякон, кзенз, пастор, мулла, равин і таке інше), чи не мали (дяки, кістери, муедзіни, кантори, органісти, проповідники тощо), чи займалися виконанням певних релігійних обрядів як своєю професією, отримуючи від того засоби для життя, чи не одержували за виконання обов’язків служника культу жодної матеріальної або грошової винагороди [10.-С.102]. Усі ці особи, окрім тих служителів культу, котрі виконували свої обов’язки без якоїсь постійної винагороди від церковних і релігійних громад, обкладалися загальними для всіх громадян держави податками, у тому числі і державним прибутковим, спочатку згідно зі ст. 6 положення про державний прибутково-майновий податок від 12 листопада 1923 р. [10.-С.105-107], згодом ст. 1. розділу V інструкції Наркомату внутрішніх справ та Наркомату юстиції УСРР від 17 лютого 1925 р. [20.-С.67].

Пізніше всупереч конституційним положенням, за якими служителі релігійних культів відносилися до “нетрудових елементів”, державний прибутковий податок стягувався з них на

підставі ст. 33 постанови ЦВК і Раднаркому Союзу РСР “Устави про державний прибутковий податок” від 14 грудня 1927 р. як з осіб вільних професій. З появою цього документа служителі релігійних культів заносилися до списку зареєстрованих громадськими організаціями та відповідними відділами місцевих виконавчих комітетів осіб вільних професій разом з вільнопрактикуючими лікарями, дантистами, акушерками, масажистками, фельдшерами, членами колегій оборонців, працівниками мистецтва, літераторами, приватними викладачами і такими іншими [10.-С.108].

Служителі релігійних культів сплачували єдиний сільськогосподарський податок у тому випадку, коли вони займалися сільським господарством. На них поширювалися вимоги про сплату одноразових податків, установлених загальним порядком, наприклад, на користь голодуючих.

Але якщо не в площині теорії творення “церковного” законодавства радянської влади, то в практично-політичному плані внаслідок такого ставлення до релігійних громад та служителів культу було створено прецедент, якого не можна було замовчувати, а тим більше ігнорувати. Ті ж самі “безбожники” не побоювалися відверто стверджували, що “насамперед зменшення кількості членів релігійних громад, яке призвело до зменшення матеріальних прибутків релігійних організацій, а значить, скоротило потребу в молитовних будинках і спроможність утримувати їх”, спричинило зменшення кількості молитовних будинків усіх культів в УСРР станом на 1927 р. У 1914 році діючих молитовних будинків на теренах УСРР було 14 371, у 1927 р. – 10 987, тобто менше на 3 384, або на 23,54 % (табл. 3) [21.-Ф.166.-Оп.8.-Спр.548.-Арк.185].

Таблиця 4.

Докладні цифри про зменшення молитовних будинків різних культів на теренах УСРР

Назва культу	Скільки було молитовних будинків		На скільки їх зменшилось	
	1914 р.	1927р.	В абсолютних цифрах	У відсотках
Православ'я всіх орієнтацій	10 897	8 324	2 573	23,61%
Іудейство	1 400	1 034	326	23,28%
Римо-католицизм	322	274	48	14,9%
Лютеранство	234	220	14	0,59%
Інші (сектанти, старовіри, караїми, магометани і т.ін.)	1 518	1 095	423	27,85%

Протягом 1928-1929 рр. активісти антирелігійної роботи, “маніпулюючи” тезою про матеріальну “неспроможність окремих релігійних громад утримувати будинок” (визнаючи її чи, навпаки, спростовуючи), вдавалися до пошуку спільного знаменника для цієї та інших причин (інколи їх можна розглядати і як способи) закриття культових будівель, таких як “передача храмів під інші культурно-освітні установи по приговорах”, “закриття храмів, що були при школах та різних установах під час здійснення декрету про відокремлення церкви від держави”. Віднайшовши його у випадках закриття культових будівель “за вимогами трудящих”, які влада, мовляв, тільки виконувала, “безбожники” при підготовці відповідних звітів не враховували випадки закриття культових будівель “в адміністративному порядку (знесення через старість, перешкоди вуличному рухові тощо)” чи то випадки закриття сектантських молитовних будинків як непоказові: такі молитовні приміщення зазвичай не вважалися спеціально культовими спорудами. Якщо протягом першої половини 1928 р. в СРСР “у порядку виконання постанов

трудящих” було закрито 219 культових споруд, то в першій половині 1929 р. таких споруд налічувалося – 423, з них міських – 243, сільських – 180. Про закриття ще 317 культових споруд (154 міських і 163 сільських) тоді було порушено клопотання, вони ще очікували свого задоволення у різних виконкомах [22.-С.106].

Винесенню остаточних рішень щодо закриття більшості з культових будівель перешкоджали положення першого Адміністративного кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. і введеного в дію з 1 лютого 1928 р., до першого розділу якого окремим піділом (Х) увійшли “правила про культи” [23.-С.1242-1247].

Реєстрація релігійних громад у порядку, встановленому арт. 282-309 поділу IX цього кодексу для товариств і спілок, що не мали на меті отримання прибутку, виключала можливість отримання цими громадами прав юридичної особи. “Релігійні громади прав юридичної особи не мають”, – говорилося в арт. 360 поділу X українського Адміністративного кодексу, заувагою до якої договори на користування молитовним і культовим майном мали складати від свого імені ті члени релігійних громад, що підписували договір, а не від імені релігійної громади [24.-С.286]. Але перелічені у ст. 365 цього поділу випадки закриття товариств і спілок, що не мали на меті отримання прибутку, поширювалися і на релігійні громади.

Релігійні громади належало закривати за постановою Наркомату внутрішніх справ УСРР або АМ СРР, або окружних виконкомів у тих випадках, коли у їхній діяльності виявлялися мета і методи, що суперечили конституціям УСРР чи Союзу РСР, а також чинним законам. У параграфі 11 типового статуту релігійної громади пояснювалося, що під виявленням у діяльності релігійних громад мети і методів, суперечних конституції УСРР і СРСР та чинним законам, розуміється, приміром, те, якщо релігійна громада розпочала політичну діяльність замість релігійної тощо [25.-С.11].

Релігійні громади можна було закривати і за рішенням загальних зборів у тому випадку, коли велика частина громади перейде до іншого напрямку тієї самої віри, і таке інше.

У тому випадку, коли число членів релігійної громади було або ставало менше 50 осіб, її також слід було закривати [24.-С.288-289]. (Щоправда, наприкінці 20-х років керівникам справою практичного відокремлення церкви від держави в Україні довелося повернутися до констатації факту існування тут двох форм релігійних об’єднань: релігійних громад і релігійних груп. Обов’язковою умовою існування релігійних громад була наявність не менш як 50-и фундаторів, що мали зареєстрований статут у порядку, встановленому для реєстрації товариств і спілок, які не мали на меті отримання прибутку. Релігійні групи могли мати у своєму складі менш, як 50 осіб і статут, зареєстрований у вищевказаному порядку, а виключно за дозволом Центрмекосо при Наркоматі внутрішніх справ УСРР (зазвичай релігійні групи зареєстрованого статуту не мали).

Поряд з релігійними громадами і групами під пильний нагляд і контроль потрапляли і всі керівні (окружні і районні) органи релігійних об’єднань незалежно від течії або культу. Згідно з поясненням Наркомату внутрішніх справ УСРР від 26 жовтня 1925 р. лише у всеукраїнському масштабі здійснювалася реєстрація статуту управлінь релігійних громад, причому проводилася вона загальним порядком, встановленим для реєстрації статуту первісних релігійних громад.

Інша справа, що радянські партійно-державні органи зазвичай уникали звернення до нормативного забезпечення здійснення “церковної волі”, що дозволяло авторам антирелігійних видань замовчувати цілком реальне існування зв’язку між закриттям культових будівель чи релігійних громад та зняттям служителів культу з обліку через “зречення сану”. У 1926 р. в Україні “зrekлося” релігійної діяльності всього 81 особа. У 1927 р. їх мали уже 179 осіб, а в 1928 – 439 осіб, тобто у п’ять раз більше, ніж два роки тому. Нарешті, у 1929 р. тільки у 20-ти округах України “зrekлося” свого “сану” 429 осіб [26.-С.6]. У пропагандистській літературі формувалася думка, про те, що саме “успіхи соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства, ріст політичної свідомості серед широких мас трудящих”, а зовсім не “вирішальний штурм” церкви, який розпочався разом з насильницькою колективізацією селянських господарств, спричинили інтенсивне залишення “пастирями духовними” своєї “роботи” [27.-С.6-7].

Зміни загальної структури правового механізму і політичного режиму, що відбулися на теренах Російської імперії після жовтневого перевороту 1917 р., призвели до появи стимулів, які сприяли напруженій інтелектуальній праці з осмислення складного теоретичного матеріалу, принесеного реальністю суспільного статусу церкви. Поза акцентуванням уваги навколо конфлікту з “історичними церквами” (зокрема Російською православною церквою) вони виконали ще й роль граничних підстав для існування традиційного поняття “Церкви як цілого”: основної форми об’єднання всіх віруючих, належних до однієї релігії з міцною ієрархічною структурою. Принаймні, набутки його політико-правового осмислення не стали підмурком для визначення правового статусу Церкви в пореволюційному радянському законодавстві.

Перехід влади до нових політичних сил на теренах Російської імперії супроводжувався запереченням буржуазних державно-правових засад. Останні уявлялися як знаряддя поневолення і пригноблення одним економічно пануючим класом іншого, позбавленого власності і політичної влади.

Озброєна такими політичними міркуваннями нова влада вдавалася до численних спроб запровадження радикальних заходів із ліквідації історично безперспективних власників, у тому числі і РПЦ та інших конфесій. Активне втручання держави в майнову сферу релігійних установ, яка традиційно вважалася гарантованою від зовнішніх впливів, різного роду юридичні обмеження завершилися позбавленням їх правоздатності як абсолютної цінності. Стосовно релігійних установ вона мала, так би мовити, делегований характер, оскільки передавалася державою окремим віруючим, котрі перебували з нею в договірних відносинах.

Попитом у владних органів користувалися ті норми законодавства, які забороняли церковним і релігійним громадам та групам встановлювати обов’язкові внески для своїх членів, дисциплінарні покарання до них та інше. З часу появи цих норм їх реалізація потрапляла в залежність від законоположення про те, що все майно передане громадам і групам віруючих є “державною власністю”. Ним повністю “виправдовувалися” вилучення із користування віруючих окремих категорій предметів безвідносно до їх релігійного призначення, закриття храмів із порушенням умов, встановлених для розірвання договорів на користування ними, укладених з віруючими тощо.

Джерела та література

1. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К., 2002.
2. Див.: Іванова О. Релігійна організація як суб’єкт трудового права: захист прав її працівників // Право України. – 2000. – № 6; Митрохін М. Російська православна церква як суб’єкт економічної діяльності // Людина і світ. – 2000. – № 7.
3. Всеукраинский съезд деятелей юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Харьков, 1922.
4. Див.: Евтихiev О.Ф. Про юридичні особи публічного права // Памяти проф. В.М. Гордона. Сборник статей кафедры “Проблемы современного права” и правового факультета Института Народного Хозяйства. – Харьков, 1927; Стучка П. Обзор литературы по гражданскому праву // Революция права. – 1928. – № 1.
5. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Пер. с англ., комментарии и статья В.В. Сапова. – СПб., 2000.
6. Гражданский кодекс Советских республик. Текст и практический комментарий / Под ред. проф. Малицкого А. – Харьков, 1927.
7. Стучка П. Проблема юридического лица // Революция права. – 1928. – № 1.
8. Фиолетов Н.Н., проф. Церковь и государство по советскому праву (Обзор и комментарий законодательства по вопросам отношения церкви и государства за 1923 и начало 1924 г.). – Москва; Саратов, 1924.
9. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства в СССР. Систематизированный сборник действующего в СССР законодательства / Под ред. П.А. Красикова. – М., 1926.
10. Сухоплюев І. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР / З передмовою В.А. Балицького. – Харків, 1929.
11. Центральний державний архів громадських об’єднань України.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

13. Державний архів Одеської області.
14. Наведено за: ЦДАГО України.
15. Державний архів Харківської області.
16. Ливанов В. Антирелигиозная пропаганда на Украине // Антирелигиозник. – 1926. – № 5.
17. Наведено за: ЦДАВО України.
18. Виктория 13 съезд и антирелигиозная пропаганда // Антирелигиозная пропаганда. К постановке работы. – Харьков, 1925.
19. Наведено за: ЦДАВО України. Знаком “–” позначено відсутні відомості
20. Бюллетень НКВД УССР. – 1925. – № 4/19.
21. Наведено за: ЦДАВО України; Шарин В. Грунт хитається (за дописом з місць). Кількість молитовних будинків усіх культів в УСРР // Безвірник. – 1927. – № 7.
22. Закрытие культовых зданий // Антирелигиозник. – 1929. – № 9.
23. Адміністративний кодекс УСРР. Затверджений ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. // СУ УССР. – № 63-65. – Ст. 240. – Харьков, 1927.
24. Адміністративний кодекс УСРР. Текст та поартикульний коментар / За ред. С. Канарського та Ю. Мазуренка. – Харків, 1928.
25. Бюллетень НКВД УССР. – 1923. – № 3.
26. Кривохатський М. Колишні попи про себе та релігію. – Харків; К., 1930.

SUMMARY

The Use of working and legal regulations for influence over internal church process by party and state authorities of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1920 ies are in the focus of the article. The theorists of the Soviet Ukrainian law worked out law standards which implementation led to deprivation of church and religious communities of: 1) organizational and legal unity in the form of juridical person and 2) ability to give the signs of “ formal and legal compulsion” with respect both to the members of these communities and their sympathizers

Т.В. Грушова

ВПЛИВ ПРОТЕСТАНТСЬКОГО ФАКТОРА НА КОНФЕСІЙНУ СИТУАЦІЮ УКРАЇНИ в XX ст. (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Зміна світоглядних парадигм, національне відродження сучасної України видозмінюють духовну сферу. Панування в суспільстві принципів толерантності щодо переконань інших стало вимогою часу та необхідним кроком до злагоди. Провідником цієї вимоги у духовній сфері може стати церква. Складна ситуація в українському християнстві та напруженість міжконфесійних взаємин вимагають аналізу, всебічного дослідження джерел конфлікту для визначення перспектив подальшого розвитку релігійних течій. З'ясування причин напруженої ситуації між християнськими церквами в Україні є однією з актуальних проблем в історичній та філософській науках.

Складовою частини даної проблеми є протестантський чинник у загальній релігійній ситуації в Україні. Ця увага обумовлюється специфікою протестантизму як мобільного релігійного напрямку. Так, тільки за останні два десятиліття українські протестанти суттєво змінили своє обличчя, що викликало значний суспільний резонанс. Тому проблеми ролі і місця протестантів на релігійній карті України протягом XX ст. та їх впливу на конфесійну ситуацію ми спробували вирішити в даній статті.

У радянській історіографії церковна проблематика досліджувалася в контексті демонстрації глибокої кризи та занепаду релігійної ідеології, а також показу того, що вплив з боку влади на світобачення віруючих неминуче веде до атеїзму, заперечення перспективності всіх форм релігійної свідомості. Сподівання керівництва радянської країни на форсовану атеїзацію не виправдались, тому з кінця 1930-х років починається дослідження окремих релігійних напрямків. Протестанти опинились під ударом нищівної критики. Їх звинувачували в аполітичності, у відмові від служби в армії, “імперіалістичних впливах” на соціалістичному просторі тільки тому, що міжнародні центри їхніх конфесій знаходились за кордоном (більша частина у США) тощо.